

Kálvin tanítványa és Bölcs Frigyes utóda

**„Ne a kortársait és pályatársait
tanulmányozza az ember,
hanem a hajdankor nagy embereit,
kiknek művei évszázadokon át
változatlanul megőrizték
értéküket és tekintélyüket.”
(Goethe)**

„Góthe és Kazinczy?” - tette fel a kérdést maga Kazinczy Ferenc, Szemere Pálnak szóló egyik levelében 1817-ben, éppen a reformáció háromszázados évfordulóján, melyben a nagy német mesterhez hasonlítja önmagát „mint nyelvművészt”, mondván: „én vagyok, lehetek az a *magyarnak* és *most*, ami 1800 körül Lessing és Klopstock után Góthe a németnek”.[\[1\]](#) Tudjuk, hogy Goethe volt számára a legfőbb példakép, akinek nagyságát hamarabb felismerte, mint a németek. Rajta kívül több német író tartott még nagynak: Schillert, Herdert és másokat, „de Góthe egyetlen” - írja egyik levelében.[\[2\]](#) A *Sonett* című írásában pedig hasonlíthatatlannak nevezi őt.[\[3\]](#) Goethétől vette híres verseskötete, a *Tövisék és virágok* mottóját,[\[4\]](#) amelyhez hasonló lesz később a saját jelmondata is.[\[5\]](#)

Amikor pedig kezébe került Goethe önéletírása (*Aus Meinem Leben*), azt írta barátjának, gróf Dessewffy Józsefnek: „nem olvastam, hanem *mohón faldostam*”.[\[6\]](#) És rögtön hozzáfog - Kölcsey és Szemere „unszolására” - a saját önéletrajza megírásához, *Az én életem* címmel.[\[7\]](#) Munka közben párhuzamot is von kettejük neveltetési körülményeit, lehetőségeit tekintve: „Oly szerencsés konjunktúrák [körülmények] közt nem volt csoda így kifejlődni - állapítja meg. - Neveltetett volna csak Patakon az én időmben! Nálunk a góthei, wielandi, schilleri s herderi talentum sem lehet egyéb, mint amit látunk. Kivált, ha Kálvin tanítványa, kinek szeme nem lát festést, füle nem hall muzsikát.”[\[8\]](#)

Az „igaz ízlést” fiatal író társai körében is Goethe műveinek olvastatásával kívánta terjeszteni. Bölöni Farkas Sándornak írja például, hogy „Góthével ismerkedjél

meg és Góthével, és ismét meg ismét Góthével. [...] S Lessinggel, Klopstockkal, Schillerrel, Herderrel és Wielanddal. A többinek félve higgy, Góthének, kibengörög lélek lakik, vaktában.”[\[9\]](#) Amikor az ifjú Toldy Ferenc (a későbbi nagy irodalomtörténész) beszámol németországi útjáról, melynek során Weimarba is ellátogatott, ahol Goethe „udvariasan fogadta”, válaszlevele szerint az idős Kazinczy – aki viszont nem került Goethével személyes kapcsolatba, bármennyire is vágyott rá – „felsikoltva” és irigykedve olvasta a Toldy számára is egyik legemlékezetesebb látogatás hírét.[\[10\]](#)

Azonban nemcsak szorosan az irodalommal kapcsolatban lehet a két nagy író együtt említeni, hanem a valláshoz és a Bibliához való viszonyulásukat tekintve is. Mert a Szentírás meghatározó szerepet töltött be mindkettejük életében. A *Költészet és valóság* szerint Goethe szinte csak a Bibliának köszönte „erkölcsi képzését”: „eseményei, tanai, jelképei, hasonlatai mélyen belém vésődtek”. Neki köszönte a békességet is, amely az életében körülvette. A bibliai történetek szereplői mindig jó társaságnak bizonyultak a lelki nyugalom eléréséhez: „Mózes első könyveiben, és ott a kiterjedt pásztortörzsek között teljes magányban s egyúttal mozgalmas társaságban találtam magam.” Sőt a Biblia minél jobb megértésének vágya hajtotta például, hogy megtanulja az „eredeti nyelveket” is. Vágyott ő is „a kútfőből inni”, ahogyan Károlyi Gáspár írta a Vizsolyi Biblia előszavában. Ennek köszönhetően is mondhatta, hogy „a Bibliát úgy ismertem, mint a tenyeremet, tehát csakis a hiten múltott, hogy amit emberileg mindigtől fogva nagyra tartottam, most már Istentől valónak nyilvánítsam, és ezt még az is elősegítette, hogy eredetileg is úgy ismertem meg ezt a könyvet, mint Istentől valót”.[\[11\]](#)

Kazinczynak a Biblia szintén az első olvasmányélményei közé tartozott – szülei és távolabbi ősei is igen „religiózus emberek voltak” –, sőt a német nyelvet is a Biblia segítségével tanulta meg. Még hozzá Luther Bibliáját olvasta, eleinte a Károlyi-fordítással együtt. Fiatalkorában a próféciák és János Jelenései nyűgözték le, később az evangéliumok. Időskorában pedig a bibliai történetekből állított össze „protestáns kézikönyvet” – a *Szent történetek az Ó és Új Testamentom könyvei szerint* volt életében megjelent utolsó műve –, részint ötesztendő Lajos fia kedvéért, aki „szüntelen alkalmatlankodik anyjának, hogy őt mulassa a bibliai történetekkel”.[\[12\]](#) Meggyőződésévé vált, hogy „gyermek semmi jobban nem kezdheti a tanulást, mint a bibliai történeteken, s előbb még, mint iskolákba küldetnék”. Mert a Biblia „szívébe csepegteti a nagynak és jónak, a szentnek és

szépnek meleg tisztelését, a rossznak és rútnak borzasztó utálását”.[\[13\]](#)

Goethe és Kazinczy „a két testvér protestáns egyházhoz” tartoztak, Goethe lutheránus volt,[\[14\]](#) Kazinczy pedig hithű kálvinista.[\[15\]](#) Nemcsak mint vallásos emberek számára, hanem mint írók előtt is becses, sőt iránymutató személy volt a 16. századi nagy reformátor és Biblia-fordító alakja.

„Isten ott volt Luther mellett”

Kazinczy és Goethe Lutherről

„Luther személye és tettei [...] újra meg újra visszavezettek a Szentíráshoz...” (Goethe)

„Minden fordító népe prófétája” - írta Goethe egyik levelében Lutherrel kapcsolatban, Biblia-fordítása hatását pedig felmérhetetlennek nevezte.[\[16\]](#) Olyan kiválónak tartotta a Luther-Biblia szövegét, hogy azt mondta, „legfeljebb a finomságokat merné talán Luthernél jobban megoldani”.[\[17\]](#) Napóleonhoz hasonlította a reformátort - akit végig „pompás fickónak” tartott, mert „mindig tisztán és világosan látott” s akinek „bizony mi nem érhetünk a nyomába” -, és Mozarthoz is, aki szintúgy „roppant jelentékeny zseni” volt Goethe szerint, mint Luther. Azonban ahhoz, hogy az ember korszakot teremtsen, nem elég, ha „jó koponya” - teszi hozzá -, az is szükséges hozzá, hogy nagy örökség maradjon rá. Luther „nagy” öröksége „a csuhások sötétsége” volt.[\[18\]](#)

Az *Utazás Itáliában* című önéletrajzi írásában - melynek első magyar fordítója éppen Kazinczy Ferenc volt - elődjének is nevezte Luthert, akárcsak máshol Bölcs Frigyest. A Szent Péter-templomban látott „pompás szertartás” látványának hatására írta: „Mint jámbor elődöm, legszívesebben én is azt mondanám ezeknek a lelki világhódítóknak: ne takarjátok el előlem a magasabb művészet és tisztább emberség napját.”[\[19\]](#)

Bibliai tanulmányai és a történelem „vallásos vonatkozásai” - hazájának múltjával foglalkozva - időről időre visszatérítették Lutherhez és a reformációhoz, akinek „személye és tettei [...] oly tündökletesen ragyognak elő a tizenhatodik

századból”.[\[20\]](#) Meggyőződése szerint Isten ugyanúgy Lutherrel volt a „hitújítás” idején, mint ahogy Krisztussal és első követőivel: „Isten nyilvánvalóan Krisztus és első hívei pártján volt - mondta Eckermannak 1824 januárjában -; és éppoly nyilvánvalóan ott volt Luther mellett is.”[\[21\]](#)

„Fogalmunk sincs, mi mindent köszönhetünk általánosságban Luthernek és a reformációnak. Megszabadultunk a szellemi korlátoltság bilincseitől, gyarapodó műveltségünk lehetővé tette számunkra, hogy visszatérjünk a forráshoz, és a maga tisztaságában ragadhassuk meg a kereszténységet. Újra van bátorságunk ahhoz, hogy szilárdan megvessük lábunkat Isten földjén, és átérezzük Isten ihlette ember voltunkat. Gyarapodjék akár végeérhetetlenül a szellemi műveltség, terjeszkedjék a természettudomány bárminő távolságokig és mélységekig, és bővüljön az emberi szellem, ameddig csak akar, a kereszténység fenségén és erkölcsi kultúráján, úgy, ahogyan az az evangéliumokban csillog és tündöklök, sohasem fognak túllépni!”[\[22\]](#)

Egyik legnagyobb művében, a reformáció korabeli témát feldolgozó *Faust*ban is megidézi a reformátor alakját - a következő „mély zengésű szavakat” mondatja a címszereplővel:

„várunk a kinyilatkoztatásra,
mely legméltóbban és szebben ég
az Újszövetségből felénk.
Érzem, legfőbb ideje volna,
hogy a szent őseredetit
felüssem és szívem szerint
fordítsam a szerettem német szóra.”[\[23\]](#)

De egy másik költeményében is méltatja a Biblia-fordító Luther (nemzet)felrázó tettét:

„Mitől lett hajdan híres a német?
Gyűlölte a kereszténységet,

míg Károly úr rossz kardvasa, tőre
a nemes szászokat legyőzte.
Ezután is elég soká hadakoztak,
míg úrrá nem lett rajtuk a sok pap,
és el nem tűrték jármukat -
de tovább mocorogtak néhanap.
Félálmban Luther barát
Germánosította a Bibliát.
Szent Pál mint goromba lovag
nem untatta úgy a lovagokat.
Keblükben szabadság terem,
és protestálnak kéjesen.”[24]

Kazinczy Ferenc Luthert „egyik kedves Mesterének” mondta. „Igen nagy embernek” tartotta őt,[25] és mint Goethe, ő is elődjének, „apánknak” nevezte (akárcsak Kálvint). „Luther Márton apánknak neve napján (november 11.) reggeli 11 órakor emlékezzék meg az Úr rólam...” - írta 1804-ben Csokonainak.[26] S amikor (a katolikus) Toldy arról is tudósította, hogy fölkereste Németországban azokat a helyeket, ahol „Luther kelt és járt”, Kazinczy a következőket írja válaszában: „Irigyeltem azon szerencsédet is, hogy a Luther cellájában lehettél, mert ha a teológiai kérdésektől borzadok is, tisztelem azt a nagylelkű, azt a hőslakú embert.”[27]

Emlékirata, a *Pályám emlékezete* szerint gazdag kéziratgyűjteményének becses darabja volt két Luther-kézirata. De nemcsak kéziratban, hanem nyomtatásban is szívesen lapozta Luther műveit - Biblia-fordításán kívül például „gyönyörködve” olvasta leveleit (a *Felső Magyar Országgi Minerva* 1826. júliusi-szeptemberi számában).[28] Kedvenc idézete is volt a Luther-Bibliából: „*Den Narren muss man mit Kolben lausen*”, melynek magyar megfelelőjét is megadta, a „magyar kocsis” szóhasználatában: „Vesztett ebre dorong kell.”[29] Azokra az emberekre érezte találónak Luther - „az energikus Dr. Martin” - e „brutálisan bátor” fordítását, akik „csak affektálják a szelídséget és kultúrát, s mosolygások közt gyilkolnak”. „A pajkosságból pimasznak mindent meg tudok bocsátani - írta Mocsáry Antalnak is ugyanezzel kapcsolatban -, nem semmit az epés gorombának”. „Csendesen nézte”, ha ilyenkor „a záptojás visszarepül az azt hajítgatóra” - célzott támadóira a Pyrker-vita kapcsán.[30]

„Luther fiai” voltak tehát mindketten, s ez mások számára is nyilvánvaló volt. Például Thomas Mann szerint Goethe fia volt nemcsak a 18. és a 19. századnak, hanem a 16.-nak is, „a reformáció korának, fivére Luthernak”. Kiemelte protestáns műveltsége mellett „erőtéljes, tősgyökeres, lutheri németiségét”.[\[31\]](#) A magyar írók közül Kis János már 1807-ben párhuzamot vont Luther és Goethe, illetve Erasmus és Wieland között. Becsesebb volt Kis előtt „Luthernek alkalmas időben mutatott bátorsága és darabossága Erasmusnak alkalmatlan időben mutatott udvariasságánál és legfeljebb elrejtett szatírákkal való kikelésénél”, mint ahogy „becsesebb Góthének a maga szárnyain szabadon repülő merészsége a korrekt Wieland félenkebb és kevésbé originális génuszánál”.[\[32\]](#)

Kazinczy leveleiben és egyéb írásaiban a nyelvújítási harc kibontakozása során mind gyakrabban olvasható Luther neve. Részben a nyelvkérdéssel kapcsolatban mint a korábban élt „újítótársé”, akinek a nyelvét Goethe ugyanúgy fejlesztette tovább, mint Kazinczy a mi „kincsünket” (Toldy). De az általa elkezdett reform hatásának a számbavétele kapcsán is, hiszen „Álomkórságunk oly nagy volt - írja *Tübingai pályaművében* -, hogy belőle nem kisebb történet által lehetett felferettetnünk, mint az a szakadás vala, melyet a wittenbergai Augusztinianus-barát újításai támasztottak. Az ő apostolai itt magyarul írtak, valamint maga *Luther* ott németül, hogy az új tudomány a nép által értettessék, s a prozelitusok[\[33\]](#) minél több számban szaporodjanak. A régi dogma tanítói követték a példát, s ami ezen villongás által nyert, az - a Haza nyelve s literatúrája volt.”[\[34\]](#)

„A tanítás megtisztítását a szükség diktálta”

A reformáció - Isten műve, vagy emberi erőfeszítés?

**„Ki tudja, hátha a Szentlélek hajt engem az ő erejével...”
(Luther)**

Goethe szerint ha „valóban él a népben egy nagy reform igénye, akkor Isten a

néppel tart, és a reform sikerül”. Ahogy Krisztus idején „a szeretet új tanának megjelenése a népek szükségletéből fakadt”, a reformáció korában a „papok mesterkedése által eltorzított tanítás megtisztítását ugyancsak a szükség diktálta”.[\[35\]](#) 1817-ben, a reformáció ünnepén a következőket írta Friedrich Rochlitznak, művei első kritikusanak: „Gondoljuk meg, idén ünnepeljük a reformáció évfordulóját, s ugyan mivel becsülhetnénk meg jobban a mi Lutherunkat, mint azzal, ha fennen hirdetjük, amit helyesnek, a nemzet és a kor számára üdvösnek tartunk, akkor is, ha az némi kockázattal jár...”[\[36\]](#)

A sátoraljaújhelyi gyülekezetben tartott beszédében Kazinczy Ferenc is felettebb fontosnak tartotta, hogy iskolájukban a gyermekek tanulják a reformáció történetét, s megértsék annak okát és lényegét. Mint főkurátor szorgalmazta, hogy legyen eleven emlékezetükben, mindenféle gyűlölet nélkül – tanulják „igazságosan és tántoríthatatlanul”. A külföldi mellett a hazai eseményeket is ismerjék meg, „az Újhelyben történt dolgokat”, ahol elsőként alakult reformált gyülekezet Dévai Bíró Mátyás vezetésével („ki tudománya s nagy tüze miatt a külföldiek által is *Magyar Luthernek* neveztetett”), aki aztán „Újhelyből sugározta ki mindenfelé azt a tüzet, melyet ő Luther atyánknak szövétneke mellett gyújtott meg”.[\[37\]](#)

Guzmics Izidor pannonhalmi bencés szerzetessel folytatott vitájában Kazinczy részletesen érvelt is a reformáció szükségessége mellett. Szerinte nem „Zwingli, Luther, Kálvin tették a szakadást, előttük ugyanazt tették Husz, Wyclif, a valdensek” – írta levelében, majd arra is kitért, hogyan lehetett volna a barátja által fájlalt szakadást elkerülni: „Nem boldogult volna Luther, ha az Anya[szentegyház] engedett volna valamit.” Azonban erről szerinte már nincs sok értelme beszélni, mivel az egyháztörténet világos választ ad erre a kérdésre.[\[38\]](#) Sőt író társuk, Virág Benedek *Magyar századaiban* (1808, 1816) is a következő jellemzést lehetett olvasni a „borult idő”-ről, Luther koráról: „Ez a 16. század, melyet mind a maga, mind a múlt időnek számtalan bűne megterhelt, irtózatoss század.” Az előző századról pedig, a „múlt időről”, amelyben Husz Jánost megégették – aki „a nemzet előtt oly kedves ember és pap” volt –, röviden azt jegyzi meg, hogy abban a korban „az erkölcsromlás igen nagy volt”. Majd bemutatja többek között, hogy a pápa Husz halála után hogyan „vette ki a lelkiismeretet szorongató félelemből” az „érsekeket, püspököket, apátokat, prelátusokat és egyéb klerikusokat, hogy az eretnekekre fognának fegyvert”.[\[39\]](#)

Meghökkenítő hasonlósággal ír Goethe is az egyház múltjáról:

„Egyháztörténet? Nekem nem ingem.
Pap, csupa pap - ez benne minden.
Mit tesz az egyszerű keresztény,
ott szóra nem is érdemes tény.

Ez nem locsogás! Ha nem hinnéd el,
nézd meg, s mutass fel más igazat!
Az Egyház története kényszer
s tévelygés zagyvaléka csak.”[40]

Kazinczy Ferenc Luther „következményekben gazdag reformját” (Raoul Manselli) a nyelvújítási harc kapcsán is szóba hozza. Például Szentgyörgyi Józsefnek címzett egyik levelében, a nyelvújítás iránti aggályait akarva a párhuzammal eloszlatni: „Mi ketten, édes barátom, e dologban olyanok vagyunk, mint mikor Luthert, aki látta a reformáció szükségét, a régi barátja, ki jó pápista maradt, kérte, hogy ne rontsa a keresztyén vallást. - Rontsuk, édes barátom, a nyelvet! Rontsuk! Sok rontanivaló van benne...”[41]

A Kazinczy-Guzmics-levelezésben a vallási szakadás mellett szóba kerülnek a protestantizmus eredményei is: „S te nem ismernéd a protestantizmus hasznait?” - teszi fel barátjának a kérdést a széphalmi levelező. A válasz nem késett: „Én a protestantizmus hasznait ismerem, s megismerem: legalább félszázaddal előrébb állunk, mint nélküle; de miben? Az erkölcsiségben ugyan nem, hanem a tudományokban... Mit használ, hogy például Németországot elöntötte a tudományok zápora?” - kérdez vissza válaszlevelében a pannonhalmi pap, megpróbálva elbizonytalanítani Kazinczyt a tudományok hasznában, akinek pedig, mint tudjuk, régóta meggyőződése volt Bessenyei programja szerint, hogy „az ország boldogságának egyik legfőbb eszköze a tudomány”. [42] „Ti könyvekben, régi homály lepte szent könyvekben [= a Bibliában!] keresitek a religiót - folytatja Guzmics -, iparkodván annak homályát az ész világával elűzni; mi a religiót a Jézustól felállított, szakadatlan fennálló, tanításában a változatlanság princípiumát híven követő anyaszentegyházban, apostoli tanító intézetben találjuk azt.”[43]

Hasonlóan fejtegette egyik utazása során Goethének is egy páter, hogy a Biblia nem „közember” kezébe való, mert „bármily szent is az, és bármennyire Isten

szelleméről tanúskodik minden lapján - ezt mind elismerte, de -, a földi gondolkodású ember nem képes ezt felfogni, hanem lépten-nyomon könnyen megzavarodik vagy megütközik. [...] Nem, a legszentségesebb anyaszentegyház előjoga, hogy magyarázza az Írást, és meghatározza azokat a szabályokat, amelyek szerint lelkünk gondozását végeznünk kell” - folytatta tehát nézeteit a páter, a reformáció után közel háromszáz évvel. Goethe a beszámolója végén csak annyit tett hozzá bölcsen a monológhoz: „Figyelmesen hallgattuk, és úgy látszott, nagy öröme szolgál az a mód, ahogyan mi fejtegetéseit fogadjuk. Mennyire elcsodálkozott volna, ha egy pillanatban valaminő szellem elárulja neki, hogy perorációit Bölcs Frigyes egy utódához intézi...”[\[44\]](#)

Egyik művében Guzmics a bibliai iratokkal kapcsolatban azt is írja: „nem kevés van olyan ezekben a könyvekben, mit sem a tapasztalás nem ad, sem az okosság fel nem fog, vagy aminek valódi értelmét csak a jövőkor fed fel. [...] Ezekből szükségképpen az következik, hogy Jézus nem az írást rendelte religiója forrásának. [...] A hirdetés tehát, az élőszóval tett tanítás az az eszköz, amely bennünket Krisztus religiójával megismertet.”[\[45\]](#) S az ekkoriban (1820-ban) induló első magyar katolikus folyóirat, az *Egyházi Értekezések és Tudósítások* legelső cikke szerint is - mely éppen *A Szentírás olvasásáról* szól - a Biblia helytelen értelmezéséből származnak a „legnagyobb rosszak”. Az ismeretlen szerző elismeri a hívek „jussát” a Szentírás olvasását illetően, ám „Az Anyaszentegyházat szomorú történetek bírták arra, hogy a híveknek ne általában, hanem néminemű kivételek alatt engedné meg az anyanyelvre fordított Bibliáknak olvasását. Ki nem emlékezik itt a valdensekre, albigensekre és a 16. századi reformátorokra, kiknek kezében a Szentírás siralmas károkat szerzett az Anyaszentegyháznak?” Ennek elkerülése érdekében tehát „az Írásnak nem akármiképp, hanem helyesen, egy igaz értelemben kell magyaráztatnia”. Ezért a „károkat”, amelyeket a lap következő cikke szerint (*A Bibliai Társaságokról*) a Biblia-társaságok okoznak, az „Anyaszentegyház” nem engedheti meg, mert ennek eredménye nem lenne más, mint hogy a hívek elidegenednének „az egyházi fenyték megtartásától, sőt végül az Anyaszentegyházról”. Ezek a Bibliák ugyanis nem tartalmazhattak „semminemű jegyzéseket”, „mégpedig azon tekintetből, hogy a Biblia minden emberi ítéletektől és magyarázatoktól tisztán maradjon”. Ezáltal „az egyházi magyarázat, s vele egyetemben az egyházi hivatal szükségtelessé lenne”. „Volt tehát fontos oka” az egyháznak, hogy ellenezze a Biblia terjesztését a 19. század elején is, miután „az úgynevezett reformációnak napjaitól fogva nem történt rettenetesebb mozgás Rómának fő uralkodása ellen,

mint a mai napjainkban a Szentírásnak terjesztése által”. Ez volt Kazinczy korában a hivatalosnak mondható katolikus álláspont.[46]

Goethe a Biblia terjesztésének „káráról” szóló vita kapcsán világosan és szellemesen fogalmazta meg véleményét: „Sokan és sokat vitáznak a Biblia terjesztésének hasznáról és káráról. Véleményem egyértelmű: ártani fog, mint eddig, ha dogmatikusan, képzelegve használják; és haszonnal jár, mint eddig, a didaktikus, érző befogadás.”[47] Mert hát „ugyan mi a Biblia-társaságok nagy horderejű munkája, ha nem az, hogy minden népnek a maga nyelvén hirdessék az evangéliumot?” – írta a már idézett levelében Thomas Carlyle-nak.[48]

A Goethe által említett esetben Kazinczy is károsnak mondja a Biblia-olvasást: *Erdélyi leveleiben* írja, hogy egyes erdélyi fejedelmek például szerinte jobb lett volna, ha nem olvassák a Bibliát. Rákóczi Györgyről a következőket tudjuk meg, akitől útja során a gyulafehérvári bibliotékában talált egy Vizsolyi Bibliába írt autográf bejegyzést, mely szerint 1619. augusztus 4-én, 6-7 óra közt fejezte be a fejedelem a teljes Biblia elolvasását: „Bár uralkodása alatt bizonyította volna be, hogy annak az ő erkölcsre s gondolkozására volt valamely hatása; de az a rút fősvénység, s az a sok igazságtalan, sőt kegyetlen cselekedet, amit véghezvitt, egyébire mutatnak. Végigolvasta, hogy elmondhassa, hogy megvan, s hogy ez a kegyes foglalatosság elfedesse szemei előtt tetteinek gonoszságát. Az erdélyi fejedelmek nagy Biblia-olvasók voltak; Bethlen Gábor huszonhat ízben ment végig rajta; de Rákóczinak idevetett sorai mutatják, hogy az csak szakmány volt, nem egyéb, s mérget szívtak a szent és tiszteletes könyvekből, nem mézet: – a szeretet vallása szent könyveiből fegyvert a gyűlölködésre; s így üdvösségesen cselekedtek volna, ha békét hagytak volna olvasásának...”[49]

Cserey Miklóst (Kazinczy erdélyi levelezőtársát) sem a Biblia-olvasás haszna érdekelte vallási dolgokban. Kazinczyval ellentétben – aki nem helyeselte a törvények „vakon követését” – Cserey e téren a feltétlen engedelmisséget tartotta minden esetben helyesnek. „Hazánkban törvény volt ez egykor: *Lutherani comburantur* [a lutheránusok megégetendők]. Mit tettél volna a sedrián,[50] ha egy lutheránust elődbe állítottak volna?” – kérdezte tőle Kazinczy. Az 1812. november 2-án kelt válaszevél alapján ez a törvény „az egész nép javára, s az egység fenntartására volt hozva”. [51]

Azonban Bod Péter gondolkodása mást tükröz e korból, a következő aforisztikusan tömör írásai alapján azt, hogy egyedül Isten Beszéde képes elúzni az emberi

tudatlanságot és az ebből fakadó gonoszságot:

„A bolondságnak mi a dajkája?

A tudatlanság, maga pedig szülőanyja minden gonosznak.”

„Micsoda kő fénylik a sötétben?

A gyémánt szépen tündöklök; de ennél inkább fénylik az Isten Beszéde, amely elűzi az elmének sötétségét.”[\[52\]](#)

„De mire való a vallásról csak beszélni?”

Az igazi protestantizmus

**„Nagyon szeretem, hogy kálvinista vagyok, [...] de ezt a bizonyos kálvinista-vastagságot igen nem szeretem.”
(Kazinczy)**

Kazinczy többször kifejtette leveleiben véleményét a művészetek legfőbb hasznáról, amelyeknek köszönhetően az ember kiemelkedhet az állati sorból. Tóth Ferenc pápai professzorral való nézeteltérése kapcsán írja például, hogy „fő gyönyörűségét a szépmesterségekben leli, melyek bennünket a marháktól elvonnak” [megkülönböztetnek]. E nélkül „Mely örömétől van megfosztva az emberiség, s mely fenségtől van eltiltva! Mert az ember annál inkább távozik el a jászol állatjaitól.”[\[53\]](#) Ezért utazásai során - melyeknek fő állomásai mindig a templomok voltak - vagy a nyelvújítási harc hevében többször összehasonlította a vallásokat ilyen szempontból.[\[54\]](#) Melyik a jobb vallás: az *értelem* vagy az *érzelem* vallása? Mélyen elégedetlen volt a saját egyházában tapasztalt ortodoxiával és a keresztényietlen viselkedéssel, az egyenetlenségekkel, a más vallásúak iránti gyűlölködéssel.[\[55\]](#) Ilyenkor csak a fehér falakat vette észre vagy az orgona nélküli „éktelen éneklést”. Többször leírja, hogy ezzel szemben az ő vallása nem „antikatólicizmus, hanem tiszta protestantizmus”. Nem abban merül ki vallásossága, hogy irtózik „a gyertyától, oltártól, orgonától”.[\[56\]](#)

Már gyermekkorában is szeretett olyan templomba menni, ahol „képeket lelt és muzsikát”. „Mely behatást tesz egy Kálvin tanításai szerint nevelt gyermekben, midőn áhítatossága a Luther templomaiban orgona által emeltetik” - írja a *Pályám*

emlékezetében. 1768-ban, Kézsmárkon, kilencéves korában érezte már, hogy vallásának „nem kellene oly igen pusztának lenni”.[\[57\]](#) *Erdélyi leveleiben* is megjegyzi, ha utazása során, egy templomba belépve „harsogott az orgona a zsoltár mellé”. Ilyen szempontból általában „a római eklézsia” nyer, amely „nem ellensége a szépnek”, s melynek „értelmetlen kultusza nélkül Európának most sem architektúrája, sem faragása, sem festése, sem muzsikája nem volna”. „Hol az a rossz, aminek jó oldala is ne volna?” – kérdezi Sipos Páltól.[\[58\]](#) „Esztétikus ember könnyebben lesz pópista – írta szintén Siposnak, azonban hozzátette -: Én semmi ok által nem tudnék arra indíttatni, hogy pópista legyek...” „A Róma hite szelíden sötét: a miénk világos, józan, de pusztá” – állapította meg egy másik levelében.[\[59\]](#)

Nem egyezett tehát elképzelése maradéktalanul e téren a régebbi református írók, mint például Medgyessi Pál erről szóló gondolatával:

„Nem szó, hanem szófogadás,
Szív, nem külső hangicsálás,
Buzgóság, nem a kiáltás
Mennyekben az énekmondás.”[\[60\]](#)

Vagy Bod Péterével, aki szintén azt írja: mivel Isten érti az emberi nyelvet, ezért inkább a buzgó alázatosságban gyönyörködik, mint a „fának, csontnak, vasnak, réznek zörgésében, zengésében...”[\[61\]](#) Kazinczy ezzel szemben úgy gondolta: „Poétának ismerni kell a szépet, annak minden nemeiben! Muzsika, festés...”[\[62\]](#)

Goethe gondolkodása ebben is hasonlít Kazinczyéra: „szíves örömet tisztelte azt, ami nagy és szép, nincs boldogabb érzés – írta olaszországi utazása során –, mint ezt a hajlamomat ilyen fölséges tárgyakon pallérozni napról napra, óráról órára”. Ilyenkor csupán annak örült, „ami valóban örvendetes”.

A művészetek iránti rajongása kora gyermekkorában gyökerezett, metszetek és más művészeti tárgyak között nőtt fel, már édesapja is gyűjtő volt: „Nyilvánvaló, hogy szemünk azokon a tárgyakon edződik, amelyeket ifjúkorunktól fogva látunk.”[\[63\]](#) Epigrammái tömörséggel így ír a művészetekben való ismeretszerzéséről és jártasságáról:

„Többet próbáltam, rézmetszést, rajzot, olajkép-
pingálást, egy s mást gyúrtam agyagba is én,
ámde bizonytalanul, semmit se tanulva, se nyújtva;
egy dolgot tudok én szinte tökéletesen:
németül írni.”[64]

„Apám előszobánkban fölaggatta római látképeit.”[65] Ennek is volt köszönhető
elemi vágyakozása Rómába. S amikor végre eljutott a szeretett városba, úgy
érezte, megelevenedtek a metszetek s „ifjúsága minden álma”. Így kiáltott fel:
„Mily boldog vagyok én Rómában”; „Ó, mily lelkesüléssel tölt el e klasszikus
ország! / Mily jól értem a múlt és a jelen szavait!”[66]

„Róma bűvkörének túlságosan erős a varázsa” – írta aztán 1787. február 22-ei
feljegyzésében. A Sixtus-kápolnában egyszer csak kényelmetlenül érezte magát,
és hamarosan kiment onnan a barátaival együtt. Arra gondolt, „épp ezek a
gyertyák teszik háromszáz év óta mind fakóbbá s fakóbbá a fölséges
festményeket, s épp a tömjénfüst az, ami szent szemérmertlenséggel nemcsak
hogyan felhőbe vonja, hanem évről évre homályosítja és végül egészen ki is oltja
majd a művészetnek azt a páratlan napját”. [67]

Egy másik római beszámolója szerint mindenszentek ünnepén is „sietve sietett
Rómába”, megnézni, milyen az, amikor nemcsak egy szentet, hanem „minden
szentet” egyszerre ünnepelnek. Maga a pápa vezette a szertartást: „Csodálatos
vágy fogott el, bár nyílnék meg az egyház fejének arany szája, bár beszélne
elragadtatással az üdvözült lelkek elmondhatatlan boldogságáról, bár keltene
bennünk is elragadtatást!” Azonban várakozásában csalódás érte most is:
„...amikor láttam, hogy csak ide-oda jár az oltárnál, hol erre, hol arra fordul, s
éppúgy viselkedik, éppúgy morog, mint akármelyik közönséges plébános:
föltámadt bennem a protestáns eredeti bűn, s az ismert és megszokott mise
sehogy sem akart nekem tetszeni itt. Krisztus már gyermekkorában élőszóval
fejtegette az írásokat, s nyilván serdült korában sem némán tanított és hatott;
hiszen az evangéliumból tudjuk, szívesen, tartalmasan és jól beszélt. Mit szólna,
gondoltam, ha váratlanul belépne, s így találná itt földi képmását: dűnnyögve és
ide-oda bóklászva?”[68]

Még egy alkalommal látta a pápát misét mondani, de ekkor már csak röviden és tárgyilagosan írt a látottakkal kapcsolatban: „Páratlan színjáték ez a maga nemében, kétségkívül pompás és méltóságteljes; én azonban úgy belerögződtem már az én protestáns diogenizmusomba, hogy tőlem ez az egész pompázatosság többet vesz el, mint amennyit ad...” Másnapi programján, amikor egy „görög rítusú” misén vett részt, csak azt a felismerését fogalmazza meg, hogy mennyire kiüregedett mindenből, „kivéve azt, ami igaz”.[\[69\]](#) „Bőségesen akad ostobaság az egyházi regulákban - mondta Eckermannak, évtizedekkel később. - De az egyház uralkodni akar, ehhez korlátolt tömegre van szüksége, mely meglapul, és szívesen eltűri, ha uralkodnak rajta. A nagy jövedelmű főpapság semmi mástól nem fél jobban, mint az alsó tömegek felvilágosodásától. Éppen elég sokáig megvonta tőlük a Bibliát is, oly sokáig, ameddig csak lehetett.”[\[70\]](#)

Erdélyi leveleiben Kazinczy is megemlíti részvételét egy katolikus misén Gáldtőn, azonban Goethehez hasonlóan benne sem hagyott mély nyomokat - csak a saját gondolataival volt elfoglalva annak ideje alatt: „A mise alatt, mely oly pompával sokáig tart, elég időm vala nemcsak a religiók, hanem a filozófia szektáin is végigmenni, s ez az egy-két órában úgy nem volt nagy haszon, mint sok öröm nélkül” - írja a *XXVIII. levélben*.[\[71\]](#) Pedig amikor volt valami pozitív megjegyezni való e téren, azt sohasem mulasztotta el. „A bolondságoktól tiszta religió” Kazinczy Ferencet mindig „felséges érzéssel” töltötte el. Ha az olyan „nyavalyás prédikációk” után, „melyekben a keresztény vallás igazsága úgy mutattatott meg, hogy azt semmi eszes ember nem hihette”, végre Isten Igéje egy hiteles prédikátor által megszólalt.

1821-ben például Szathmáry Paksi József szuperintendens beszéde után úgy érezte, kárpoztást kapott vallása puritánságáért. Legjobb barátjának, Kis Jánosnak számolt be erről az istentiszteleti alkalomról - „Szathmáry, a maga protestáns szimplicitásában oly tiszteletesen szólt”, hogy Kazinczyt „elbájolta beszéde által”: „A mi vallásunk lelke, úgymond, a nyilván[os]ság; nincsenek nekünk misztériumaink, s mi nem eltiltjuk vallásunk tagjait, sőt kényszerítjük, hogy vizsgáljon, és amit igaznak ismer, higgye. A mi célunk a tökéletesedés, felvilágosítás, javítás és így boldogítás. Sok katolikus világiak és három pap volt jelen. Másnap a konszekráció[\[72\]](#) után e szókon végezte el könyörgését: »...az idegenek, akik ezt látják, *hüljenek el*, s mondják ezt: *Itt Isten lakik. Ámen.*« Lónyai [Gábor] három ízben kérdezte tőlem: »Bátyám Uram, hogy tetszik az a *hüljenek el*?« Neki is nagyon tetszett. Bizony a protestantizmus szép portéka. De úgy szép,

s csak úgy szép, ha a protestantizmus igazán protestantizmus” - tette hozzá.[73]
„Nem felséges-e a vallás, ha felséges fényében adatik elő? - kérdezte levelében Guzmicstól. - És mely rettenetes, mikor nem a maga fényében. [...] Nem szeretem én a protestáns *soványságot*, de élek-halok a protestáns [vallásom]ban.”[74]

A sátoraljaújhelyi gyülekezet Kazinczy Ferenc főgondnoksága idején kapott a hagyományos két vagy három lelkész helyett egy „excellens papot”, Major Józsefet, amely változástól sok gyülekezeten belüli feszültség megszűnését is remélték. Az új pap jövetelét megünnepelték, s ezt az ünnepélyes alkalmat - Kazinczy szorgalmazására - kiadványban is megörökítették. A bevezetőben Kazinczy az újhelyi dolgokról és a protestantizmus kialakulásáról emlékezett meg. A füzet tartalmazza Major prédikációját, Kazinczy templomi köszöntő beszédét, és a közösen elénekelt gyülekezeti énekek szövegeit is. Major József „a Jézus Krisztusban való keresztyén hitnek boldogító erejéről” beszélt, a „szívnek vallásáról” (amely Kazinczynak is a kedvenc ideája volt), hogy hogyan kell „keresztényi bölcsességgel élni a jelenvalóval, s erős hittel ragaszkodni a jobbik jövődőhöz”. Az ortodoxia és a babona helyett a „szeretet vallását” állította tehát középpontba, amely „bölcsesség által vezéreltetik”, és enyhíti a szenvedéseket. „Az Istennek Fiában, a Jézusban való hit elkerülhetetlenül szükséges a mi szívünknek, és hathatós erősítő eszköze a mi jóságunknak; tiszta ez minden babonás képzeletektől, megkoronázza az okosságunk legmélyebb vizsgálódásait” - hangoztatta a szónok. A földies gondolkodás helyett a mennyei örömekre irányította a hívek figyelmét, mondván, „mi csak egyedül abban találjuk boldogságunkat, ha ismerjük amaz egyedül igaz Istent, és akit ő elbocsátott, a Jézus Krisztust”. Mert „Jézus [...] utat nyitott nekünk a dicsőbb örömekre... Ó, boldog hit, ez a keresztyének hite - mondjunk hozsannát erre, szerelmeseim!” - hangzott a prédikáció befejezésében. Kazinczy örömmel eltelve zárta az istentiszteletet, úgy érezte, közösségük újjászületett, a Bibliából vette utolsó szavait: „ma lett üdvössége e háznak”. [75]

Ám sem Kazinczy, sem Goethe nem lelte örömét a teológiai vitákban, vagy a vallásról szóló puszta beszédben. „...nekem sem nem tisztem, sem nem mulatságom” - írta ezzel kapcsolatban Kazinczy, „a tett keresztyénységéhez” akarva inkább eljutni. „Milyen korán tudó, későn tevő teremtmény is az ember!” - tűnődött Goethe Nápolyban tartózkodásakor, 1787-ben. Az „egyházi protestantizmus” helyett - mely „voltaképp csak száraz erkölcsi oktatás volt”, amint Goethe is emlékezik rá, és gyakran tapasztalta, hogy „a fordulat

előadással senki sem törődött, s a tan így sem a szívet, sem a lelket nem táplálta” – ettől, a tett kereszténységétől remélték, hogy követőkre talál.[76] Mert ez az, ami után nemcsak Kazinczy és Goethe sóvárgott, hanem a Biblia szerint az egész „teremtett világ sóvárogva várja az Isten fiainak megjelenését”. [77]

*

A reformáció nagy vívmánya a Bibliának mint Isten Szavának felmutatása volt, mely szerint az ember a Jézus Krisztusban való hit által, ingyen kegyelemből üdvözülhet. „Mindössze ennyi az, amivel Istennek tartozunk, tudniillik, hogy hirdessük és higgyük az ő igéjét, és hogy fogadjuk szentségeit emlékezetül és hitvallásul” – írta Luther.[78] De azután is, s így Kazinczy korában is sokan inkább az egyháztól remélték az üdvösségüket: „Egy nagy Úr nekem azt mondta 1809-ben – írja Kazinczy egyik levelében –, nagyon bánja, hogy nem pápista.” Mert itt nem jut hivatalhoz, ráadásul „a kálvinistát Péter bé nem ereszti az égbe”. [79] Azonban nem az egyház üdvözít, hanem Isten – ezt a változást akarta elérni Luther és a reformáció az emberek gondolkodásában.

Egy 18. század végi anekdotagyűjtemény egyik darabja szerint ezt még a Luther idejében uralkodó pápa is megértette:

„Leó pápa a mennyország kapuján

X. Leó pápa halála után a mennyország kapujához ment, és bekopogtatott:

- Ki az? – kérdezte Szent Péter.
- Nyisd ki – mondta Leó –, én vagyok a meghalt pápa.
- No hiszen – mondta Szent Péter –, ha a pápa vagy, nyisd ki, ha kell, hiszen nálad van a mennyország kulcsa.
- Igaz – mondta Leó –, a kulcs nálam van; de tudod, hogy Luther a zárt megváltoztatta.” [80]

Jegyzetek

[1] KazLev (= Kazinczy Ferenc Levelezése, I-XXI., s. a. r. Váczy János, Bp., Akadémiai, 1890-1911; XXII., s. a. r. Harsányi István, Bp., Akadémiai, 1927; XXIII., s. a. r. Berlasz Jenő, Busa Margit, Cs. Gárdonyi Klára, Fülöp

Géza, Bp., Akadémiai, 1960; XXIV., s. a. r. Orbán László, Debrecen, Debreceni Egyetemi, 2013; XXV., s. a. r. Soós István, Debrecen, Debreceni Egyetemi, 2013 [Kazinczy Ferenc Összes művei] XV/3428, 182.

[2] KazLev VI/1403, 194-195.

[3] *Tudományos Gyűjtemény*, 1817/IX., 39.

[4] „Werke des Geists und der Kunst sind für den Pöbel nicht da” - „mit a szellem / és tudás alkot, nem kap a csürhe azon” (*Venezianische Epigramme [Velencei epigrammák]*, IX., Kálnoky László ford. - Goethe: *Versek*, Európa, 1982, 379.). „Örökké új gyönyörrel olvasom” - írta Kazinczy a *Velencei epigrammákról*. Goethe e műveivel „még nagyobb tűzre lobbantotta” a nyelvújító Kazinczyt (KazLev X/2399, 280.).

[5] „Mert az én tudományom nem lehet sokaké, valamint nyelvem nem az Élet és az Írás alantabb nemének Nyelve, hanem a Poesisé.” (KazLev XVII/3910, 270.)

[6] KazLev XIV/3170, 83.

[7] KazLev XIV/3191, 143.

[8] KazLev XIV/3147, 22-23.

[9] KazLev XIII/3024, 241.

[10] KazLev XXI/5072, 158., 5086/186.; Kazinczy Schiller halála után készült levelet írni Goethének (vö. KazLev III/748, 376.), azonban végül ehelyett csak mások által, előbb Döbrentei Gábor (KazLev IV/1083, 511.), majd Toldy által próbálta meg „hozzá intézni tiszteletét”.

[11] Goethe: *Életemből. Költészet és valóság*, ford. Szöllősy Klára, Bp., Európa, 1982, 111., 124., 246., 299. Goethe vélt hitetlensége ennek ellenére nem egy tanulmány témája, melyről Eckermann a következőket jegyzi meg: „Ellenségei gyakran vádolták, hogy nincs hite. Ám csak az ő hitük hiányzott belőle, mivelhogy az túl szűk volt számára. Elámulnának, ha kimondaná a sajátját, de képtelenek lennének felfogni.” (*Beszélgetések Goethével*, ford. Györffy Miklós, Bp., Európa, 1989, 587.)

[12] KazLev XIX/4589, 526. Kazinczy Johann Hübner művét magyarította, illetve dolgozta át, melyet már gyerekkorában is sokat forgatott, sőt kedvenc történeteit le is másolta belőle. Új kiadása: *Biblia Kazinczy Ferenc szavaival, elmélkedéseivel és imádságaival*, kiad., utószó dr. Busa

Margit, Bp., Cserépfalvi, 1991.

[13] [Kazinczy Ferenc:] *Szent történetek az Ó és Új Testamentom könyvei szerint*, S[áros]patakon, Nádaskay, 1831, III-IV.

[14] Goethe szülővárosában „a lutheránus egyház volt az irányadó, [...] az úgynevezett reformátusok [...] külön kitüntetett csoportot alkottak. A katolikusokat jóformán észre sem lehetett venni, de ők is részesültek mindazon előnyökben, amelyeket a másik két felekezet kiharcolt magának” (*Költészet és valóság*, i. m., 643.). Bod Péter 1740-ben a következő közmondást hallotta: „Reformati pecunias, Lutherani regnum, Catholici ecclesias Francofurti tenent (Frankfurtban a pénz a reformátusok, az uralom a lutheránusok, a templomok a katolikusok kezében vannak).” (Bod Péter *Önéletírása*, bev. dr. Jancsó Elemér, Kolozsvár, Minerva, 1940, 92.)

[15] Kazinczy vallásával kapcsolatban lásd még Bíró Ferenc: *Kazinczy Ferenc religiója*, in „Zengett Szíonon a zsoltár.” A magyar kálvinizmus kulturális és civilizációs hatásai, szerk. Kulin Ferenc-Veliky János, Bp., Argumentum, 2010.

[16] Thomas Carlyle-nak, Weimar, 1827. július 20., in Goethe: *Levelek*, vál. Walkó György, ford. Görög Livia, Bp., Európa, 1988, 430.

[17] Thomas Mann: *Válogatott tanulmányok*, II., ford. Szöllősy Klára, vál. Domokos Mátyás, Bp., Helikon, 1970, 132.

[18] Eckermann, i. m., 114., 363-364.

[19] Goethe: *Önéletrajzi írások*, ford. Györffy Miklós és Rónay György, Bp., Európa, 1984, 180.

[20] Goethe: *Életemből. Költészet és valóság*, i. m., 457.

[21] Eckermann, i. m., 83-84.

[22] Uo., 364., 631.

[23] Jékely Zoltán ford., Bp., Európa, 1986, 55.

[24] *Szelíd xéniák*, részlet, Eörsi István ford.

[25] KazLev XX/4791, 284.; VII/1634, 194.

[26] Csokonai Vitéz Mihály *Levelezése*, s. a. r. Debreczeni Attila, Bp.,

Akadémiai, 1999, 322.

[27] KazLev XXI/5086, 186.

[28] KazLev XX/4700, 139-140.

[29] KazLev XXI/5221, 381.; A magyar fordítás: „A bolond tetveit füttykössel fésüld ki” - lásd Kazinczy F. *Művei*, I., Bp., Szépirodalmi, 1979.

[30] Uo., 588.

[31] Thomas Mann, i. m., 132., 184., 325.

[32] KazLev V/1117, 33.

[33] Prozelita (gör-lat): valamely hitre frissen áttért személy.

[34] Kazinczy Tübingai pályaművéből, *Erdélyi Muzéum*, 1814/I., 5.

[35] Eckermann, i. m., 84.

[36] Goethe: *Levelek*, i. m., 352.

[37] KazLev XII/2730, 77.; *A sátor-alja-ujhelyi Magyar-Országban legrégebbi Evangelica Helvétziai Vallástételű Ecclesiának öröm-innepe...*, Sárospatak, Consistorium, 1816, XIV., 41.

[38] KazLev XVIII/4212, 357.; XX/4773, 261-2.

[39] Toldy-kiad., Pest, Heckenast, 1863, IV., 111., 137.; V., 144.

[40] *Szelíd xéniák*, részlet, Gáspár Endre és Eörsi István ford.

[41] KazLev VII/1572, 33.

[42] *Jámbor szándék*, Bécs, Hummel, 1790, 13.

[43] Kazinczy előzményként azt írta: „Isten az embernek két vezért adott: észet és a szent írókat” (KazLev XVIII/4212, 357.; 4222/379-380.).

[44] *Levelek Svájcából* (1779), in Goethe: *Önéletrajzi írások*, i. m., 59-60.

[45] *A keresztényeknek vallásbeli egyesülésekről írt levelek...*, Pest, 1822, 13-14.

[46] *EÉT*, 1820/I., 24., 29., 71., 75., 77.

[47] *Irodalmi és művészeti írások*, szerk. Pók Lajos, ford. Görög Livia és

Tandori Dezső, Bp., Európa, 1985, 754.

[48] Uo., 431.

[49] Kazinczy Ferenc: *Erdélyi levelek*, kiad. Abafi Lajos, Bp., Aigner, 1880, 264.

[50] Sedria (lat): Vármegyei törvényszék, nemesemberek ügyeiben ítélő vármegyei bíróság Magyarországon, 1871-ig.

[51] KazLev X/2321, 129.; 2336, 160.

[52] *Szent Hilárius*, 1768, 139., 164.

[53] KazLev XI/2543, 113.; Kazinczy F.: *Erdélyi levelek*, s. a. r. Szabó Ágnes, Debrecen, D. Egyetemi K., 2013, 161.

[54] Nem egyszer leírja „kifakadását” (főként, ha „ortológussal” vagy ortodox protestánszal, „vak kálvinistával” kerül kapcsolatba - a katolikus Guzmicsnak pl. már egészen mást mond), hogy mi lett volna, ha „Luther veszteg maradt volna”: szerinte akkor a magyar ifjak is „Linnék, Francklinok, Montesquieuk” stb. lesznek. Az efféle kifakadásaira gondolhatott, amikor azt írta Toldynak, hogy őt gyakran „elhagyta az okosság leveleinek írása alatt”, ezért bizonyos részek kihúzása nélkül nem helyeselné a kiadásukat (vö. KazLev XI/2525, 71-72.; 2543, 111-114.; XX/4741, 208.).

[55] Hitfeleit „felette maga-hitt emberké”-nek látta, akik szintén azt hiszik: „nulla salus extra Ecclesiam - azaz Ecclesiam Calvinii - a magyarságra nézve” (KazLev XI/2495, 7.).

[56] KazLev XVIII/4188, 307-309.

[57] *Pályám emlékezete*, s. a. r. Orbán László, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009, 411.

[58] KazLev VII/1590, 78.; XI/2554, 146.

[59] KazLev VII/1590, 78.; XVIII/4249, 434.

[60] *Nem szó, hanem szófogadás...*, részlet.

[61] Az isteni tiszteletben lehet-e muzsika?, *Szent Hilárius*, i. m., 12.

[62] KazLev XXIII/5802, 238.

[63] *Utazás Itáliában*, i. m., 122-123.

[64] Kálnoky László ford. Goethehez hasonlóan Kazinczy is kipróbálta magát más művészeti ágakban: Nagy Iván szerint a *Zsebkönyv* címlapján látható rajzából ítélve „jó rajzoló is volt” (Magyarországi képzőművészek a legrégebbi időktől 1850-ig, *Századok*, 1874, 90.).

[65] *Utazás Itáliában*, i. m., 147.

[66] *Római elégiák*, V., VII., Babits Mihály és Hajnal Gábor ford.

[67] *Utazás Itáliában*, i. m., 193-194.

[68] Uo., 148-149.

[69] Uo., 179-180.

[70] Eckermann, i. m., 630.

[71] I. m., 160-161.

[72] **Konszekráció (lat): A kenyér és a bor megszentelése.**

[73] KazLev XVII/4029, 575-576.

[74] KazLev XIX/4311, 55. - eredetileg a szögletes zárójelben lévő szó helyett hosszú szóköz van, ám máshol is hasonlóan fogalmaz: „énnékem életemben és halálomban az az én egyedül való fővigasztalásom, hogy **KÁLVINISTA MAGYAR VAGYOK**. Nem vagyunk mi édes ajkúak, édes nevetésűek - de egyenes szívűek vagyunk” (KazLev XXIII/5696, 77.).

[75] *A sátor-alja-ujhelyi ...*, i. m.

[76] Lásd pl. Eckermann, i. m., 631. Guzmicsnak az volt a véleménye, hogy ha egy katolikus, „más keresztény felekezetből térít meg valakit, nem egyebet cselekszik, hanem anyaszentegyházának kebeléből kiragadt juhot téríti abba ismét vissza; a más felekezetbeli ellenben minden térítésével új igazságtalan rablást tesz” (i. m., 50.).

[77] Rm 8,19.

[78] Albert mansfeldi grófnak, 1523. június 3., i. m., 355.

[79] KazLev XVII/3810, 12.

[80] András Sámuel: *Elmés és mulatságos rövid Anekdóták...*, I./399, Bécs,

1789, 278.